

Het element *se(n)* in „doe sen ezel”

door J. L. PAUWELS.

Als men iemand verwijtend toespreekt, hem een scheldnaam naar het hoofd slingert, gebruikt men dikwijls het persoonlijk voornaamwoord van de tweede persoon + de scheldnaam, b. v. : gij ezelskop, o gij aap. Het is algemeen bekend dat in dergelijke gevallen het oude pronomen *doe* nog vrij vaak gebruikt wordt in Limburg en in de Brabantse dialecten. In vele dialectisch gekleurde werken kan men voorbeelden vinden.

In sommige dezer dialecten treedt echter in deze gevallen vaak nog een ander element voor de scheldnaam, namelijk *se(n)*, altijd toonloos gesproken. Hier volgen enkele voorbeelden uit het Aarschots dialect :

Mannelijk : *O doe se stommerik!* — *Doe sen ezel!*
— *Doe sen uil!* — *Doe sen dikken deugniet!* — *Doe se kwajongen!* — *Doe sen embetante!* — *Doe se smeerlap!* —
Doe se lelijken dief! — *Doe sen turk!*

Vrouwelijk : *O doe se vuil schapraai!* — *Doe se lelijk spektakel!* — *Doe se smerige teef!* — *Doe se vuil soep!* — *Doe se gemeen stuk!* — *Doe se zwarte kraai!* —
Doe se lange tong! — *Doe se frank (= stout) meisje!* (1)

Onzijdig : *O doe se kwaad kind!* — *Doe se frank jong!*

(1) Een aantal substantieven op een vrouw toegepast zijn grammaticaal onzijdig, aldus : *spektakel*, *stuk*, *meisje*.

Ook in het meervoud wordt „*doe se*” soms gebruikt, b. v. : *o doe se vuil kinderen!* (1)

Deze lijst kan met tientallen andere voorbeelden verlengd worden. Trouwens overal kan *gij* in de plaats van *doe* komen, b. v. : *o gij se stommerik!* — *Gij se vuil schapraai!* — enz.

* * *

Een gelukkig toeval wil dat zin nr. 11 van Wenker een uitstekend voorbeeld van „*gij* + scheldnaam” bevat : „*Ik sla u seffens met den pollepel om uw oren, gij aap!*” We konden dus in de Leuvense dialectcentrale de nodige documentatie vinden om het verspreidingsgebied van *se(n)* te bepalen. Dit element komt voor in ongeveer geheel Vlaams Brabant en Antwerpen + het westen van Limburg. De meest oostelijke plaatsen waarvoor *se(n)* werd opgegeven zijn : Kwaadmechelen, Heusden, Hasselt en Aalst (bij Sint-Truiden). In het westen reikt het *sen*-gebied nergens tot op Oostvlaams gebied.

In het aldus begrensde, hoofdzakelijk Brabantse gebied, zijn er 43 correspondenten, die het *sen*-element opgeven. Het aantal correspondenten uit dit gebied die het niet vermelden, is vrij wat groter. Dit betekent echter niet dat het op een aantal plaatsen, waaruit wij gegevens ontvingen, zou onbekend zijn (2). Drie correspondenten uit Mechelen vermelden *sen*, drie andere gebruiken het niet.

(1) Het gebruik van *doe* in het meervoud wordt ook vermeld door GOEMANS voor Leuven (*Leuvensche Bijdragen*, II, 156) en door GROOTAERS voor Tongeren (*Ibid.*, VIII, 301).

(2) In *Die südniederländischen Mundarten* von T. FRINGS und J. VANDENHEUVEL (Marburg, 1921) komen slechts twee teksten voor met *sen* : te Hasselt (*doe sen aap*, bl. 23) en te Turnhout (*zen aap*, bl. 36). De vorm *zen* lijkt ons verdacht ; wij vonden slechts één vorm met stemhebbende dentaal.

Sen komt in het geval „gij aap” voor in drie verschillende verbindingen :

1° *Gij sen aap* bij 30 correspondenten ;

2° *Doe sen aap* bij 6 correspondenten ;

3° *Sen aap* (zonder *gij* of *doe*) bij 7 correspondenten.

Telkens waar *metteko* in de plaats van *aap* stond werd *se* geschreven, niet *sen*.

* * *

Uit deze opgaven blijkt dus reeds dat het element *se(n)* niet noodzakelijk na een persoonlijk voornaamwoord moet staan.

In het Aarschots dialect komt *se(n)* voor in de volgende gevallen :

1° Tussen *gij* of *doe* en een volgende scheldnaam, b. v. *gij sen deugniet*, *doe se schelm*. Op te merken valt dat een scheldnaam nooit onmiddellijk op *gij* of *doe* zal volgen. Men moet een adjectief inschuiven, ofwel *se(n)*, ofwel allebei. Dus : *gij lelijken deugniet*, *gij sen deugniet* of *gij se lelijken deugniet*. Nooit : *gij deugniet*.

Zeer merkwaardig is dat na *gij* of *doe* + *se(n)* het scheldwoord zelf kan wegvallen. De zinnétjes „o *gij se!*” en „o *doe se!*” hebben duidelijk een pejoratieve betekenis en drukken een afkeuring uit. Ze worden vooral uit kindermund gehoord.

2° *Se(n)* verschijnt na tussenwerpsels voor het scheldwoord, aldus na *o! a! ai! wel! foei! è! èke! och!* B. v. : *O se protekol!* (= iemand die altijd reclameert) — *Ai se flauwen apostel!* — *Eke se vuil meisken!* — *Och sen embe-tante!* — *Wel se gloeiende stommerik!*

Na *o!* is *se(n)* noodzakelijk, zelfs voor een adjectief. Na de andere tussenwerpsels kan men meestal *se(n)* al of niet gebruiken. In sommige verbindingen schijnt *se(n)* vast te staan.

Na zulk tussenwerpsel kan telkens *gij* of *doe* voor *se(n)* ingelast worden. *Doe* verschijnt in dit geval nog slechts zelden, behalve na *o!* B. v. : *O doe* (of *gij*) *se stommen ezel!* — *Wel gij se lelijken turk!* — *Aï gij se luien duivel!*

3° Hierbij sluiten aan de vloekwoorden, aan het begin van de zin als tussenwerpsels gebruikt. B. v. : *Sakker se stommen os!* — *Potfer se lelijken dief!* — *Potferdomme sen dikken deugniet!* (en al de andere samenstellingen met *domme*) — *Goddorie se stuitjes* (= stultus)! *Nondedieu se zatlap!* — Enz.

Hierbij sluit ook aan *god* als interjectie gebruikt, b. v. : *God sen tantafeer!* — *God se lulleman!* Ook de bastaardvloek : *godsedjongen!*

* * *

Van waar komt nu dit element *se(n)*? Toen ik naar de oplossing van dit raadsel begon te zoeken, was ik a priori de mening toegedaan dat dit *se(n)* moest oud zijn, omdat het vooral in verbinding met *doe* voorkwam. Ik heb ijverig gezocht in de woordenboeken, in het werk van MEERT over het pronomen *doe*, in 1890 uitgegeven door de Koninklijke Vlaamsche Academie, in het in 1908 uitgegeven Utrechts proefschrift van VOR DER HAKE over de Nederlandse aanspreekvormen in de middeleeuwen, doch nergens heb ik ook maar iets kunnen ontdekken dat als een prototype van *se(n)* na *doe* zou kunnen beschouwd worden. De vormen *does* (of *duus?*) zijn, waar ze voorkomen, duidelijke samentrekkingen uit *doë es* of *doe des*. Het besluit ligt dus voor de hand dat *se(n)* van jongen datum is.

Een ogenblik had ik aan de mogelijkheid gedacht dat dit *se(n)* een gegeneraliseerd possessief *zijn* zou kunnen wezen. Hiertoe werd ik gebracht door het artikel van KERN in het *Tijdschrift voor Nederl. taal- en letterkunde* (1927,

p. 45 v.v.) over *Jou deugniet*, dat voorkomt naast *jij deugniet*. Over de objectsvorm *jou* i. p. v. de subjectsvorm *jij* was reeds heel wat te doen geweest en KERN opperde hier een nieuwe veronderstelling : *jou* in *jou deugniet* zou als *jouw* (posses.) moeten gelezen worden. Tot staving van deze mening haalt hij gelijkaardige gevallen aan uit de Skandinavische talen en... een geval uit het Russisch. In een volgend nummer van hetzelfde tijdschrift (1927, p. 156) komt KERN in een naschrift op de kwestie terug en vertelt dat prof. VAN GINNEKEN hem uit zijn West-brabants dialect voorbeelden opgeeft als *jouwen dikzak*, *jouwen deugniet*, *jouwen leelijken dief*, waarin „werkelijk het possessieve adjectief staat!” Ik meen dat KERN en VAN GINNEKEN zich hier vergist hebben. Ze hadden toch in het reeds dertig jaren vroeger verschenen *Dialect van Leuven* van GOEMANS (bl. 150, aanm. 5) kunnen lezen dat het oude pronomen 2^e sg. *doe* te Leuven gebruikt wordt met gewone adjectivische uitgang in het mann. enk., dat het pronomen dus als een adj., als een soort van demonstratief wordt opgevat. Hetzelfde hadden zij kunnen lezen wat het pronomen *gij* betreft in het *Zuidoostvlaanders Idioticon*, klank- en vormleer (bl. 177) van TEIRLINCK.

De door VAN GINNEKEN opgegeven vorm *jouwen* is dus niet het bezittelijk adjectief, doch de als adjectief verbogen pronominale objectsvorm *jou*. Trouwens indien ze de vorm *dich aap* hadden gekend, die wij in het materiaal der Zuidnederlandse Dialectcentrale voor vier plaatsen in Limburg aantreffen, dan zouden ze er niet meer aan getwijfeld hebben dat ook *jou* in *jou deugniet* wel degelijk een objectsvorm is.

* * *

Het lijkt a priori niet onmogelijk dat dit *se(n)* een suffix met oorspronkelijk demonstratieve betekenis zou zijn. En

hier zal elk filoloog onmiddellijk denken aan het oorspronkelijk onverbogen suffix *se* (got. *sai* = ecce !) dat in onze oude Germaanse dialecten in de samengestelde demonstratieven verschijnt. Het gaat echter niet op, na wat hierboven werd verklaard, ons *se(n)* rechtstreeks op dit oude suffix terug te voeren ; er is een hiaat van vele eeuwen !

Hoogstens zouden we dus kunnen veronderstellen dat in een betrekkelijk recente periode zich weer hetzelfde processus zou hebben afgespeeld als vele eeuwen geleden. Ons woordje *sé* (met betoonde vocaal) = ecce, zou met demonstratieve betekenis na pronomina, resp. tussenwerpsels gebruikt en toonloos geworden zijn en dan aangevoeld als een suffix, zodat het kon verbogen worden. We kennen echter geen enkele zin, waarin *sé* (ecce) op zulke plaats gebruikt wordt om deze veronderstelling te staven.

In onze dialecten wordt *sé* algemeen gebruikt met de betekenis ecce ; men plaatst het voor of achter de zin, b. v. : *Sé, da's 'ne schonen appel!* of : *Da's 'ne schonen appel, sé!* Altijd is *sé* in dit geval duidelijk betoond. Daarenboven wordt het enclitisch gebruikt na de bijwoorden *hier, daar, zo, nu*. Zulk „bijwoord + *sé*” is altijd duidelijk demonstratief. *Hiersé, daarsé* betekenen : 1° Kom hier, ga daar ; — 2° Hier (daar), pak vast wat ik u aanbied ! De betoning in enclise gaat van duidelijk betoond tot ongeveer toonloos.

Hieruit blijkt dus dat, zowel wat het gebruik als de betekenis betreft, *sé* en *se(n)* duidelijk twee verschillende woorden (of woorddelen) zijn, en daar *se(n)* na *doe* e. a. recent is, valt het moeilijk aan te nemen dat *se(n)* uit *sé* zou ontwikkeld zijn zonder dat er nog sporen van deze overgang zouden zijn aan te wijzen.

Lange tijd heb ik gemeend dat *se(n)* een toonloos geworden samentrekking was uit *zo een*, (cfr. in het Hoogduits *soën* en *son* uit *so ein*) (1). Ik steunde vooral op het feit dat *se(n)* gedeclineerd werd, en namelijk als *sen*, *sene* of *senen* kon voorkomen voor een mann. enk., b. v. : *o sen aap*, *o sene schelm* (of *o se schelm*), *doe senen embetante* (of *doe sen embetante*).

Deze verbogen vormen *sene* en *senen* komen goed óvereen met de Aarschotse toonloze vormen van *zo een*, nl. *zoene*, *zoenen* (met zeer doffe *oe*), b. v. *tisunan avē vent* ('t is zo een ouden vent), terwijl ook met betrekking tot de betekenis de identificatie *zo een* = *sen* goed mogelijk schijnt. In zinnen als : *o-doe se vervaarde, wel-gij sen antieke* is een interpretatie als *o doe zo een vervaarde, wel-gij zo een antieke*, semantisch beschouwd, niet a priori te verwerpen.

Er zijn echter ook bezwaren verbonden aan deze interpretatie. Vooreerst een syntactische moeilijkheid : voor een vrouw. enk. gebruikt men *se*, zonder *n*. Indien in *se(n)* het onbepaald lidwoord stak moest de vorm *sen* luiden voor een vrouw. enk. (2). Hiervoor kan ik echter wel een verklaring vinden. We weten dat in het Middelnederl. *so een* eventueel gescheiden werd door een adjectief, b. v. *so lelijk een man*, *so aardig een vrouw*. In de teksten verschijnt vaak het lidwoord *een* aaneengeschreven met het adjectief, b. v. *het was so swaren leven* (uit het Mnl. Wdb.). Zodus kon een eventueel *o doe so lelijk een man* opgevat worden als *o doe so lelijken man*, en van daar tot *o doe se lelijke(n) man* is nog slechts een stap. Ook in het vrouwelijk kon het lidwoord *een* bij het adjectief ingelijfd

(1) Zie mijn opstel over „De taal te Aarschot” in *Eigen Schoon en De Brabander*, XXI, bl. 397.

(2) Het onbep. lidw. is in onze Brabantse dialecten : mann. *ne*, vr. *en*, onz. *e*.

worden, doch dan werd de slot-*n* als foutief aangevoeld en weggelaten. Op deze wijze verklaren we de vorm *se* zowel in het mann. (*o doe se schelm*) als in het vrouw. (*o doe se vieze trien*). In dit geval vertegenwoordigt *o doe se lelijken aap* het oude stadium : zo + adject. + een + subst. en *o doe sene lelijken aap* het jongere stadium : zo + een + adject. + subst.

Verder is er een bezwaar van semantische aard. Waarom komt *se(n)* slechts voor in uitroepen met pejoratieve betekenis, terwijl *zo een* toch in allerlei soorten van zinnen bij allerlei soorten van adjectieven en substantieven kan gebruikt worden? En ten slotte dan een bezwaar van fonetische aard : de *s* in plaats van de *z*. Slechts een enkele op de 43 correspondenten van de Zuidnederl. Dialectcentrale die het element *sen* opgaven, schreef *zen*.

* * *

Het zijn echter niet alleen die bezwaren die mij er toe gebracht hebben mij aan te sluiten bij een andere verklaring. Als men al de gegevens en al het materiaal betreffende het probleem bij elkaar ziet, is het moeilijk te ontkomen aan de indruk dat *se(n)* eenvoudig het adjectivisch suffix is, dat in het Nederlands veel gebruikt wordt om bijvoegl. naamw. te vormen van zelfst. naamw. met de betekenis van *van de aard van, behorende tot, eigen aan*.

We stellen herhaaldelijk vast dat in uitdrukkingen als *doe schelm, doe aap, doe deugniet* het oude pronomen *doe* in het mann. enk. adjectivische uitgangen heeft gekregen, dus voor het taalgevoel van de sprekers als een adjectief is geworden. Wij citeerden hierboven reeds het getuigenis van GOEMANS. Verder kunnen we aanstippen dat ongeveer de helft der correspondenten van de dialectcentrale uit Antwerpen-Brabant-Limburg, die in de 11^e zin van

Wenker *gij aap* vertalen door *doe aap*, de vorm *doen*, *doeën aap* opgeven. Zeven correspondenten uit het zuiden van Limburg en het kanton Landen geven zelfs *doenen aap* op.

Het is niet nodig te veronderstellen dat *doe* adjectivische functie kon krijgen omdat zijn gebruik als pronomen een kwijnend bestaan leidde of zelfs in alle andere gevallen verdwenen was. Immers we stellen vast dat met het springlevende *gij* en met *jou* (zie hierboven het anders bedoelde getuigenis van VAN GINNEKEN) juist hetzelfde gebeurd is. Ongeveer de helft van de correspondenten der dialectcentrale uit geheel Zuid-Nederland, die *gij aap* geschreven hebben in Wenkers 11e zin, schuiven een *n* tussen *gij* en *aap* in. Eén enkel corresp. geeft op : *gijnen aap*.

Hier hebben we trouwens het kostbare getuigenis van Is. TEIRLINCK, die voor het Zuidoostvlaanders vaststelt dat naast het gewone pron. 2e pers. nom *gij(e)* een afzonderlijke vorm *gie* bestaat. „Doch, zegt hij, deze woordvorm wordt enkel gebruikt voor namen van met verwijt of vermaning aangesproken personen ; hij wordt als een bijvoeglijk naamwoord opgevat en aldus ook (b. v. als het demonstratief *die*) verbogen. Het mann. enk. is *gieëne* of *gieënen* voor vocaal of *h, d, t, gieë* of *giene* voor andere consonanten.”

Uit het pronomen heeft zich dus hier een adjectief ontwikkeld, waarvan de vocaal reeds van het oorspronkelijk pronomen verschilt.

Daar we regelmatig het pronomen in het hier besproken geval als adjectief zien verschijnen, kan het geen verwondering wekken dat we er dan ook een adjectief-suffix, in casu *s(ch)e* zien aan toevoegen. Als vertrekpunt kan gediend hebben de niet onaanzienlijke reeks van adjectieven, afgeleid van persoons- en diernamen met het

suffix *-s(ch)*, die meestal pejoratieve betekenissen hebben, als : boers, heidens, duivels, honds, schelms, slaafs, wulps. Dit pejoratief adjectief-suffix kon dan bij de als adjectief aangevoelde pronomina gevoegd worden in uitdrukkingen met duidelijk pejoratieve betekenissen als *doe schelm*.

Een bewijs dat we in ons *se(n)* de adjectivische uitgang *-s(ch)e* moeten zien, vinden we in de spelling van vier correspondenten uit de streek ten Z.-W. van Brussel. De correspondenten uit Alsenberg en Sint-Genesius-Rode spellen *gejsche mettekoo*, doch daar hun „fonetische” spelling verdacht lijkt, kunnen we hierop niet bouwen ; ten hoogste kunnen we hieruit het besluit trekken dat de correspondenten zelf in *se(n)* de adject. uitgang *-s(ch)e(n)* zien. Meer belang hebben de opgaven uit Sint-Kwintens-Lennik en Ruisbroek. Het is bekend dat in die streek onze bewaarde Nederl. verbinding *sch* nog als *sk* wordt uitgesproken. De correspondent uit de eerste plaats schrijft *gij ske metteko*. In andere zinnen van Wenker schrijft hij *dösken* (dorsen) en *skuuën* (schoon), terwijl hij *vlees* en *fles* met *s* alleen spelt. Ook de correspondent uit Ruisbroek spelt *geij schen óp* en *dösche* met *sch*, maar *vlees* en *fles* zonder *ch*.

Het is dus wel waarschijnlijk dat we hier met de adject. uitgang *-sche* te doen hebben. Het valt moeilijk aan te nemen dat in een streek waar de verbinding *sche* als *sxe* of *ske* wordt uitgesproken een eventueel toonloos geworden *sen* uit *zo een*, los naast het voorafgaand woord staande, op een of andere dag zou opgevat zijn als de adjectivische uitgang *sxe* of *ske*.

* * *

Uit het tegenwoordige gebruik van *sen* blijkt duidelijk dat het overal niet meer als een adjectivische uitgang ge-

voeld wordt, doch als een van het voorafgaand woord losstaand element, als een compleet adjectief op zich zelf. Het heeft een zeer algemene, doch ook zeer duidelijk-pejoratieve betekenis. Zinnen als *doe sen deugniët* worden door de dialectsprekers meestal aangevoeld als bestaande uit *doe + sen + scheldwoord*.

Duidelijk wordt dit bewezen door de zeven correspondenten die *sen aap* opgeven, zonder *doe* of *gij* of wat ook, als vertaling van *gij aap*. Een tweede bewijs zou ik willen zien in de uitroepen *o doe se*, *o gij se*, waarin het afzonderlijk staande element *se* de betekenis van het onderverstandene scheldwoord heeft opgenomen.

Een derde eventueel bewijs kunnen we zien in de uitroepen bestaande uit : tussenwerpsel + *se(n)* + scheldwoord. Alhoewel het niet onmogelijk is dat de adj. uitgang ook aan een tussenwerpsel gehaakt wordt, vooral in navolging van reeds bestaande formaties als *doese* en *gijse*, lijkt het ons verkieslijk de uitroepen als *o sen dief*, *a se verken* te interpreteren als ontstaan uit *o gij sen dief*, *a doe se verken*, waaruit *gij* en *doe* zijn weggevallen, doch waarin *se(n)* behouden bleef, wat maar kon gebeuren indien *se(n)* als afzonderlijk element beschouwd werd.

* * *

Nu hebben we nog niet gesproken over de derde reeks voorbeelden met *se(n)*, die we uit het Aarschots dialect geciteerd hebben, nl. die bestaande uit een vloekwoord + *se(n)* + scheldwoord, van het type *potferdeke sen ezel*. We hebben namelijk de voor onze redenering belangrijkste groep tot het einde voorbehouden.

De vaak als vloeken gebruikte woorden als *hel*, *duivel*, *drommel*, *deksel* e. a. geven in het Nederlands aanleiding tot adjectief-formaties op *-s(ch)e* : *helse*, *duivelse*, *drom-*

melse, dekselse. In onze dialecten gebeurt hetzelfde met andere vloekwoorden als *verdoeme, verdekke* en dgl., b. v. *da's een verdoemese affaire!* — *da's een verdekkes moeilijk werk, die sakkerse knoop toch!* Wat was er dus normaler dan, wanneer een dergelijk woord in een uitroep voor een scheldwoord-substantief kwam te staan, het in de adjectief-vorm te zetten? Het gebeurde in het Nederlands: *gij dekselse kwajongen!* Het gebeurde in onze dialecten eveneens: *goddorese lelijkaard!*

Deze groep kan dus een brug gebouwd hebben naar het gebruik van *se(n)* na *doe* en *gij*. Ofwel was het door analogiewerking naar deze groep dat ook na de in dezelfde voorwaarden gebruikte pronomina *doe* en *gij* het adj. suffix *-s(ch)e* werd bijgevoegd. Ofwel, wat me ook mogelijk schijnt, werd reeds in een formatie als *poddoemese stommen ajuin* het element *sen* als afzonderlijk woord opgevat en kon het dus na *doe, gij* en na allerlei tussenwerpsels ingeschoven worden als een adjectief met pejoratieve betekenis.
